

АКТИВІЗАЦІЯ ЗМІН У МЕЖАХ ЯВИЩА МОВНОЇ ВАРІАНТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ (кінець ХХ — початок ХХІ ст.)

Автор статті розглядає інтенсивні зміни в межах явища варіантності в українській мові новітнього періоду — як власне варіативність мовних одиниць різних рівнів, так і варіювання найменувань за допомогою синонімів, що приводить як до розширення цього явища, так і, рідше, до його звуження. В основі цих процесів лежить складний комплекс соціолінгвістичних і прескриптивних чинників.

Ключові слова: українська літературна мова новітнього періоду, явище мовної варіантності, «вибух варіантності», пуризм.

1. Вступні зауваження. З виходом української мови як державної в широкі сфери суспільного життя в ній увиразнилися досить помітні зрушення у функціонуванні явища варіантності (як власне структурної варіативності мовних одиниць, так і варіювання тих чи інших найменувань за допомогою синонімів), що є одним із свідчень настання якісно нового, певною мірою переломного етапу в розвитку літературної мови. Вони зумовлюються складним комплексом різних факторів і приводять як до розширення цього явища в цілому (дослідники пишуть про «вибух варіантності»¹), так і (поки що значно менше) до звуження ужитку тих чи інших варіантних рядів. В основі зростання варіантності, з одного боку, лежить значне розширення соціальної бази української літературної мови (далі — УЛМ) — а) соціальних сфер її використання, тобто впровадження її в набагато ширшу, ніж досі, конкретно-практичну площину функціонування, б) кола її носіїв і просто ситуативних користувачів за рахунок верств населення, не впевнених у своєму володінні нормативною українською мовою; з другого боку, це істотні зміни в підходах мовного колективу до користування літературною мовою — як ослаблення вимогливості до дотримання мовних норм (лібералізація) у загальному контексті демократичних віянь у суспільстві, так і, навпаки, — активізація прескриптивно-пуристичних тенденцій з прагненням до вдосконалення «офіційної» літературної мови з протиставленням їй одиниць і явищ «справжньої» української мови. В основі ж обмеження цього явища в багатьох інших випадках і звуження тих чи тих конкретних виявів варіантності лежить, з одного боку, також активізація прескриптивно-пуристичних тенденцій (із витісненням з ужитку тих одиниць, що видаються не властивими українській мові), з другого боку, — впровадження УЛМ у багатьох сферах функціонування зі сторінок словників та інших

---

¹ Єрмоленко С., Дзюбишина-Мельник Н. Нові тенденції у загальнолітературній нормі української мови // *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*. — Opole, 1993. — С. 200.

довідників і підручників у реальну, конкретну, живу мовну практику (з витісненням тих одиниць, що їх мовці стали сприймати як зайві в комунікативному плані або й нерівнозначні щодо інших у семантичному плані).

2. Розширення явища мовної варіантності. Ці процеси виявляються переважно як множення варіативності мовних одиниць на всіх рівнях структури УЛМ (разом зі зростанням варіативності орфографічного оформлення великої кількості слів), але також, хоч і меншою мірою, як певні ознаки варіантності нормативно-правописних кодексів УЛМ як таких (функціонування в мовній практиці одночасно норм кількох альтернативних правописів української мови — УП-90/93, УП-60, УП-28, проекту УП-99² — і ще більшою мірою різноманітних еkleктичних правописних засад), різних редакцій української богослужбової мови (причому не тільки в різних конфесіях, а й у межах однієї церкви) і навіть УЛМ у цілому — з поширенням у загальноукраїнському мовному просторі певних сегментів інших, «неофіційних» її різновидів (включно з варіантом західної української діаспори) і закликами до їх легітимізації (це тема для окремого обговорення). У теперішній хвилі активізації явища мовної варіантності є свої як цілком позитивні, так і негативні наслідки.

Явища структурної варіантності мовних одиниць і синонімічної варіантності найменш, як відомо, порівняно широко характеризували УЛМ ХІХ–ХХ ст. — ще задовго до описуваного періоду³. Якщо брати, зокрема, лексичний рівень, це в основному синоніми-дублети (лексичні і словотвірні), що а) прийшли в літературну мову з різнодіалектних масивів і

² Список скорочень див. у кінці статті.

³ Цю ознаку структури української мови, особливо на лексичному рівні, можуть подавати як свідчення її багатства: «Великі можливості для розвитку літератури полягають у значній кількості абсолютних синонімів... в українській мові. Один із цих синонімів, як правило, має відповідник у російській, а другий — в польській або чеській чи словацькій мовах... Багатству синонімів наша мова завдячує своєю барвистістю, адже в цьому вона принаймні вдвічі багатша за обох своїх сусідок, російську й польську мови» (Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність: Спроба сучасного синтезу.— К., 2006.— С. 23–24), навіть як одну з її типологічних рис при міжмовному зіставленні: «Відмітною рисою української мови є наявність у ній великої кількості слів-дублетів, тобто слів, які не мають жодних семантичних і стилістичних відмінностей. Пор. рос. ... *заметка* — укр. *замітка*, *нотатка*; ... рос. *семья* — укр. *сім'я*, *родина*; рос. *парус* — укр. *парус*, *вітрило*...» (Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства.— К., 2006.— С. 321), узагалі як одну з її ніби питомих особливостей: «...паралельні форми, як відомо, — одна із питомих (? — О. Т.) рис української мови, як-от ... *артист* — *артиста*, ... *туфель* — *туфля*, *клас* — *кляса*...» (С. Богдан. — Урок української, 2000, № 7, с. 21). Пор. наявність аж трьох варіантів у найменуванні одного з досить великих українських міст: *Мукачеве* (офіційно прийнята тепер назва), *Мукачево* (попередній варіант назви, який, однак, функціонує й тепер, особливо в межах Закарпатської області, навіть в офіційному вжитку, оскільки місцеве населення не сприймає наведеної вище новішої, хоча й «українізованої» назви), *Мукачів*. Ось деякі варіанти навіть у межах найчастотнішої лексики побутової сфери (один з них має східноукраїнське, а другий — західноукраїнське походження): мн. *ма́ми* (род. *мам*) — *мамі́* (род. *мамі́в*), *та́ти* — *таті́*. Так само уже в хронологічних межах описуваного періоду — наявність акцентуаційних варіантів від прізвища другого Президента України: *Кучма* (найчастотніша форма, яка відповідає й наголошуванню вихідного апелятива) / *Кучма́* (переважно в російській мові, зокрема в Криму, у Росії, але також і в українському мовленні). Констатуючи наявність досить широких норм акцентуації в УЛМ ХІХ–ХХ ст., особливо численних випадків подвійного наголошування слова, дослідники відзначали, однак, поступову стабілізацію в цій сфері, зокрема: «В сучасних словниках уже немає, скажімо, випадків потрібного наголошення, які ще траплялися в Словнику Б. Д. Грінченка (*ба́йду́жє*, *дже́рєло́*, *зна́ме́но* та ін.)» (Пилинський М. М. Мовна норма і стиль.— К., 1976.— С. 21); пор., однак, далі в тексті статті випадки новокодіфікованої варіантності *за́тіи́шний*, *зру́чний*: п. 2.3. У деяких випадках закріплюється семантична диференціація дублетів: *словотворе́ння* — *словотві́р*, *словотворчи́й* — *словотві́рний*, *слововжива́ння* — *слововжито́к* (щодо останньої пари, то словники поки що не поспішають з розмежуванням її компонентів), хоча мовці все одно сплутують їх у вживанні.

взагалі з різних регіонів країни (наприклад, *лелека, черногуз, бусел, бузько, гайстер, ждати, чекати, курити, палити*; навіть у назвах деяких християнських та етнографічних свят: *Водохреще, Водохрещі, мн., Водохреща, Водохрестя, Водохрещення* та ін.; *Масниця, Масляниця, Масляна*), б) прийшли з різних регіональних різновидів літературної мови — східно- і західноукраїнського, а також з мовної практики радянського часу 20-х — початку 30-х років (*галстук, краватка; карта, мапа; квартира, помешкання*); в) узагалі виникали як наслідок пошуків оптимального еквівалента до слів певної іншої мови, а оскільки протягом тривалого історичного періоду таким зразком у багатьох сферах функціонування української мови була мова російська, то це дуже часто пошук відповідників до російських слів (наприклад, у віддієслівних іменниках — назвах осіб за родом занять [див. СУМ-11]: до рос. *сварщик* — укр. *зварник, зварювальник, зварювач*; до рос. *заготовщик* — укр. *заготівельник, заготівник, заготовач і заготувач, заготовлювач, заготовщик*)⁴. Однак загалом слухна думка, що чим повніша синоніміка, тим багатша мова, має стосуватися все-таки насамперед тієї частини синоніміки, функціонування якої підпорядковане в мові певним семантичним та стилістичним настановам⁵. Що ж до синонімів-дублетів, то між ними може існувати конкуренція на шкалі оцінок не тільки «кращий — гірший», а й «свій — чужий» (пор., наприклад, трактування в різних колах української західної діаспори, переважно в мовних дискусіях між «галичанами» і «наддніпрянцями», як «більшовицької» то форми *хрещення*, то форми *хрищення*)⁶. Широка наявність дублетності, варіантності, що неминує супроводжує становлення літературних мов як його побічний наслідок, «хвороба росту», є одним із свідчень недостатньої внормованості мови — це постулат теорії та історії літературних мов⁷. Літературні мови в міру свого

⁴ Показового в цьому плані і складно щодо «натуралізації» в українській мові є, зокрема, доля українських відповідників до рос. *правомочный*, яке, в свою чергу, є калькою п. *prawotny*, а останнє — калькою нім. *rechtskräftig*: *правосильний* (з кінця XIX ст.), *правоможний, правоміцний, управнений, уповноважений* (20-і роки XX ст.), *правомочний* (від 30-х років до нашого часу), *правочинний* і знову *правоможний* (у 90-х роках).

⁵ Давно вже помічено, що ті поняття, які з певних причин привертають особливу увагу мовного колективу, стимулюють, притягуючи до себе, інтенсивний розвиток свого номінативного представлення в мові, у тому числі й за допомогою синонімічних рядів (як, наприклад, у мовах північних народів виробилися розгалужені ряди на позначення снігу, у мові жителів пустель — на позначення верблюда, а в старовину значно більше, ніж тепер, було позначень, зокрема, для меча), — це явище семантичної атракції, за Г. Шпербером (див.: *Sperber H. Einführung in die Bedeutungslehre.* — Bonn ; Leipzig, 1923. — S. 45–49). Однак цей «закон Шпербера», зрозуміло, аж ніяк не можна застосовувати для пояснення явищ дублетності в УЛІМ. Якщо в українській мові, наприклад, як нейтральні й приблизно однаково вживані функціонують два дієслова: *курити* (тютюн) і *палити*, а в сусідніх російській і польській — тільки по одному, це, звичайно, зовсім не має означати, що українці принаймні вдвічі більше схильні до цієї шкідливої звички, ніж їхні сусіди. Так само наявність розгалуженого синонімічного ряду *вельмишановний, глибокоповажаний, високодостойний* та ін. (див. п. 2.3) ще не свідчить про інтенсивне формування в українській мові особливої категорії ввічливості. Це факти лише особливостей розвитку української літературної мови, але не мовної психології українців.

⁶ Див.: *Славутин Яр*. Запропоновані зміни у «Правописному словнику» Г. Голоскевича // *Мовознавство.* — 1994. — № 1. — С. 73; *Огієнко І. (Митрополит Іларіон)*. Наша літературна мова. — Вінніпег, 1959 (1958). — С. 321–333; пор. також: *Венедикта, схм. (Щурат-Глуха)*. *Хрещення чи хрищення?* // *Українська термінологія і сучасність.* — К., 1997. — С. 172–173.

⁷ «...В літературно виробленій мові не може бути безконечного числа варіантів... Тільки літературно невироблена мова може кохатися в такому “багатстві” форм або видумувати штучні правила, як те все багатство упорядкувати...» (*Ганцов В. М.* Проблеми нашої літературної мови // *Мовознавство.* — 1990. — № 3. — С. 70); «Велика кількість, численність у мові буває результатом не тільки її багатства, але і її бідності. Вона може свідчити про “неупорядкованість” мови, про невміння розмежувати те, що пізніше виразно розрізнятиметься» (*Будагов Р. А.* Что такое развитие и совершенствование языка? — М., 1977. — С. 5). Пор. серед «болочих» явищ УЛІМ другої половини XIX ст. співіснування, наприклад, дублетів зі значенням «письменник»: *писатель, писальник, письменець, письменар, писач, письменник* та ін., зі значенням «читач» — *читатель, читальник, читаць, читака* (*Чапленко В.* Історія нової української літературної мови. — Нью-Йорк, 1970. — С. 137). Пор. кваліфікацію явища варіантності на всіх мовних рівнях як найпоказовішої ознаки стилю перших видань білоруської періодики (*Мова «Нашай Нівь»*. 1906–1915. Варыянтнасць. Сінанімія / Пад рэд. В. П. Лемцоговай. — Мінск, 2005. — С. 3).

розвитку й удосконалення виявляють прагнення до поступового зменшення кількості таких дублетів⁸.

Але для мов бездержавних (у минулому або й тепер) народів, які не мають достатньої соціальної бази функціонування й розвиток яких значною мірою полягає в постійному «наздоганянні», наслідуванні певної іншої мови (мов), розв'язання цієї проблеми може значно розтягуватися в часі й бути досить болісним, стаючи джерелом розбіжностей у поглядах різних груп мовного соціуму. Усвідомлення того, що така літературна мова вже сформувалася як повноцінний і справді національний витвір культурно-мовного розвитку народу, є неоднозначним для різних категорій суспільства (маються на увазі, звичайно, не ті суспільні кола, що взагалі несхвально ставляться до факту наявності відповідної літературної мови, а ті, що позитивно сприймають це), непевним, суперечливим, і час від часу, як тільки з'являються для цього відповідні суспільно-історичні умови, воно може переглядатися, переоцінюватися. Потреба в нагромадженні варіантів як передумова не тільки становлення літературної мови або її окремих стильових і жанрових різновидів, але і їхнього дальшого розвитку знову усвідомлюється як актуальна⁹ (посилення варіантності мовних одиниць у певні переломні періоди в житті відповідних суспільств, одним з яких для слов'янських народів став період кінця ХХ — початку ХХІ ст., характеризує, звичайно, розвиток усіх сучасних слов'янських літературних мов, але, наприклад, для чеської мови «вибух» варіантності став поширюватися в цей час насамперед при освоєнні — фонетичному, графічному, морфологічному, словотвірному — потужної хвилі нових іншомовних запозичень¹⁰).

У загальних межах розширення явищ варіантності мовних одиниць і синонімічного варіювання найменувань в УЛМ новітнього періоду виділяється кілька основних ліній.

2.1. Це тенденція, що зумовлюється просто загальним ослабленням уваги суспільства до проблем культури мови, до її системної впорядкованості (у загальному контексті демократизації мовної діяльності та лібералізації в підходах

⁸ «В плані нормативному, образно кажучи, ...українські *писаки*, *письмаки*, *писатели* і *письмовці* поступово перетворюються в *письменників*, які наприкінці ХІХ ст. звертаються вже не до *читателів*, *читальників* або *читців*, а до все більшого кола українських *читачів*» (Пилинський М. М. Зазнач. праця.— С. 177); так само замість варіантного ряду *словар*, *словарь*, *словниця*, *словник* у нашому вжитку лишилося тільки останнє слово. Пор., з іншого боку, іронізування відомого російського письменника — киянина родом, але з не надто прихильним ставленням до факту наявності української державності та української літературної мови — щодо варіантності в назвах київських закладів (на відміну від уже усталених назв російською мовою) на початку 20-х років: «Это киевские вывески. Что на них только написано, уму непостижимо. Оговариваюся раз и навсегда: я с уважением отноюсь ко всем языкам и наречиям, но тем не менее киевские вывески необходимо переписать. ... Нужно, наконец, условиться, как будет называться то место, где стригут и бреют граждан: “голярня”, “перукарня”, “цирульня” или просто-напросто “парикмахерская”! Мне кажется, что из четырех слов — “молошна”, “молочна”, “молочарня” и “молошная” — самым подходящим будет пятое — “молочная”. Ежели я заблуждаюсь в этом случае, то в основном я все-таки прав — можно установить единообразие. По-украински так по-украински. Но правильно и всюду одинаково» (Михаил Булгаков. Киев-город : Достопримечательности).

⁹ Пор., наприклад, думку відомого білорусиста (станом на кінець 1980-х років), що сучасна білоруська літературна мова має й надалі необмежено поповнюватися варіантами і що суворо нормативний підхід до оцінювання мовних фактів для неї ще «не в часі» (Цыхун Г. У славянскім кантэксте // Польша.— 1987.— № 12.— С. 205–206).

¹⁰ Див., наприклад: *Martincová O.* Neologie a variantnost v současném jazyku // *Česká slavistika 1998 : České přednášky pro XII. mezinárodní kongres slavistů.*— Praha, 1998.— S. 143–148.

мовного колективу до користування мовою) і полягає у сплутуванні вживання різних уже наявних мовних одиниць, паралельному вживанні двох чи більше одиниць з тією самою номінативною метою та творенні — знов-таки без належних для цього суто номінативних підстав — нових одиниць. Наприклад, у написах на вокзалах різних міст та на інших об'єктах у межах одного відомства — «Укрзалізниця» (це звичайно стало виявлятися після переведення їх оформлення з російської мови на українську): до рос. *зал очікування* — крім уже усталеного в словниках *зал чекання*, це також *зал очікування*, *зал для чекання*; до *камера хранения* — крім уже давно рекомендованого словниками *камера схову*, також *камера зберігання*; на вагонах вантажних поїздів (до цього було рос. «Построен в ... г.»): «Збудований 199... р.» або «Побудований 199... р.». Звичайним не тільки в усній, а й у писемній мові є варіювання на зразок «рана, опік, отруєння середньої *тяжкості* / *важкості*»; якщо досі словники подавали тільки *півпальто* (РУС-48, РУС-68, ОСУМ-75, СУМ-11), то тепер, механічно йдучи за живомовною практикою, уже й *напівпальто* (УОС-09, СУМ-2012); крім давно вже унормованого *парасолька*, словники подають також *парасоля* (УОС-09), *парасоль*, чол. р. (СУМ-2012); у львівських газетах 1990-х — початку 2000-х років у рубриці гороскопів: *Близнюки* (ВЗ, П, «Гульвіса») — *Близнята* (Е, ЗВУ, Суб. п.). У вихідних даних одного зі словників зазначено: Англо-український словник : У 2 т. / *Склав* М. І. Балла (К. : Освіта, 1996), хоча, наприклад, відповідні значення англ. *to compile* і *compiler* цілком адекватно перекладено в цьому ж словнику як «укладати; упорядковувати», «укладач; упорядник» (пор. також у Передмові до словника на с. 6, з одного боку, «укладач словника», з другого ж, — «складати словник»).

СУМ-11 цілком умотивовано подавав відмінність між словами-паронімами *рятівник* і *рятувальник* як «той, хто рятує або врятував кого-, що-небудь» і «той, хто займається рятуванням кого-, чого-небудь», але в РУС-68 до рос. як *спасатель*, так і *спаситель* було подано відповідник *рятівник*, а *рятувальник* (причому теж до обох цих слів) чомусь як «застаріле» (так само це зроблено вже в нових великих російсько-українських словниках: РУСНТ-94, РУС-03), хоча для похідних прикметників уже було проведено відповідне розмежування: *спасительный* «рятівний» — *спасательный* «рятувальний, рятівний». І, безперечно, з орієнтуванням саме на такі настанови після поширення української мови у відповідних професійних сферах як відповідник до рос. *спасатель* (назви відповідної професії, а також певних посад) став уживатися варіант *рятівник*: «*Рятівник*» (написи на формі співробітників Міністерства надзвичайних ситуацій); *День рятівника* (професійне свято насамперед співробітників МНС, що відзначається 17 вересня); «Бажаю здоров'я, товариші *рятівники*!» (міністр оборони на військовому параді в День незалежності України 24.08.2014 р. у Києві на Хрещатику до курсантів Академії цивільного захисту України), хоча пор., наприклад: *рятувальні роботи*, «*Рятувальна*», «*Аварійно-рятувальна*», «*Оперативно-рятувальна*» (написи на відповідних автомобілях). Однак поступово іменник *рятувальник* (з відмежуванням його від *рятівник* — рос. *спаситель*) усе ж стає дедалі частотнішим — у ЗМІ, у словниках (УРРУС, РУС-4), а протягом останніх років напис «*Рятувальник*» уже можна побачити й на формених куртках.

Найприкрішим, звичайно, є те, що така дублетність найменувань поширилася на ті сфери функціонування УЛМ, де неприпустимі будь-які вияви можливої неоднозначності в розумінні семантики слова. Ось, наприклад, у Класифікаторі

професій такі номінативні пари й навіть трійки, як: *гартівник* (скла) — *гартувальник* (бурштину), *заготівельник* (банних віників, геологічних зразків, продуктів, сировини) — *заготівник* (бурштину, водоростей, льоду), *здавальник* (приймальник-здавальник продукції) — *здавач* (водоростей), *лицувальник* (музичних інструментів) — *личкувальник* (деталей меблів), *оброблювальник* (фотолітер, шрифтової продукції) — *оброблювач* (виноматеріалів, волокна, м'ясних туш) — *обробник* (волокна, кінофотоматеріалів, тканини), *ремонтник* (штучних споруд) — *ремонтувальник* (спортивних споруд), *рятівник* (матрос-рятівник, парашутист-рятівник, боєць-газорятівник) — *рятувальник* (рятувальник-кінолог), *складальник* (продукції, іграшок, годинників) — *складач* (малюнка, поїздів), *спеціаліст* (спеціаліст-юристоконсульт, з питань кадрової роботи) — *фахівець* (з бджільництва, з комп'ютерної графіки), *укладальник* (виробів, продуктів консервування, тексту) — *укладач* (кінопрограм, опису об'єктів, лоцій, колаженової маси, партій тютюну)¹¹. Непосвяченій людині важко, звичайно, зорієнтуватися, чи це наслідок просто звичайного недогляду упорядників класифікатора, їхньої неуважності або й мовної некомпетентності, чи, можливо, між членами цих пар слід убачати певні семантичні відмінності.

2.2. Це тенденція, що стимулюється власне номінативними потребами мовного колективу й полягає в пошуках, у тому числі й творенні, відповідного адекватного позначення для того чи того фрагмента дійсності (часто це пошуки того чи іншого перекладного еквівалента). Наприклад, до рос. *ближнее и дальнее зарубежье* (новотвір початку 90-х років): *близьке (ближнє) і далеке (дальнє) зарубіжжя (закордоння)*, *близький і далекий закордон* («так званий *близький закордон*»: Сучасність, 1995, ч. 12, с. 85); до англ. *public broadcasting*, рос. *общественное телерадиовещание* співіснують варіанти назв з прикметниками *суспільний / громадський*, причому навіть у власних назвах відповідних недержавних організацій: «Громадське радіо», «Громадське телебачення» — Національна суспільна телерадіокомпанія України; розмовні назви знака @ в позначеннях електронних адрес інтернет-пошти (безперечно, з орієнтуванням і на відповідні назви в інших мовах): спочатку найчастіше «собачка» («собака»), а згодом стали з'являтися «песик», «равлик», «мавпочка» та деякі ін.; англ. *attachment* (файл, прикріплений до електронного листа) — *додаток, прикріплення, вкладення*, навіть *прилога*; до англ. *to institute* майже одночасно утворилося 4 дублети: *інституціоналізувати, інституціалізувати, інституціювати, інституалізувати* (СУМ-20); у творенні окремих похідних — наприклад, форм пасивного дієприкметника від *інтерв'ювати*: *інтерв'юваний* (Голоск.; «...делікатно поправляти свого *інтерв'юваного*»: О. Пазяк.— Сл. Пр., 1997, ч. 2), *інтерв'юований* (Кр., 2001, ч. 5, с. 9), навіть *інтерв'юований* (УУ, 2003, № 4, с. 16) і, нарешті, *інтерв'юований* (УОС-09, УРРУС, СУМ-20).

У загальних межах цього напрямку — як наслідок реального впровадження української мови, зокрема офіційно-ділового та наукового стилів, мови виробництва, армії і спорту та ін., у конкретну мовну практику — відбувається також розвиток таких процесів, як:

а) розгортання номінативного ряду в міру змін відповідного поняття або ж змін у його розумінні, наприклад: *ЗАГС (загс)*, тобто запис актів громадянсько-

¹¹ Див.: Класифікатор професій (ДК 0003: 2005). — К., 2006. — 544 с. За деякими винятками (знято, наприклад, *здавальник, оброблювальник, рятівник*), це лишилося і в нині чинній редакції класифікатора: Класифікатор професій (ДК 0003: 2010).

го стану, — *РАГС (page)*, тобто реєстрація актів громадянського стану, — *РАЦС (race)*, тобто реєстрація актів цивільного стану (зміни в номінації відповідної державної служби України, що сталися протягом 1990-х — початку 2000-х років);

б) розширення номінативного ряду ще однією назвою / назвами як пошук, добір уже не дублетного, а семантично точнішого або просто зручнішого в користуванні найменування (новозапропонованих або нововідновлених назв), оскільки досі закріплена «на папері» (у словниках тощо) назва для певного поняття не задовольняє реальних потреб користувачів. Ось, наприклад, назви, запроваджені або запроваджені в реальній мовній практиці (перші три з них були запропоновані ще в 20-і роки — див.: РУАСПТ, 378–380, 316–317; СДМ-30, 117, але до 90-х років в Україні були відсутні в публічному вжитку): *правочин* (до рос. *сделка*) — замість рекомендованих до цього *угода* та *операція* або, точніше, поряд з ними у відповідних випадках — *односторонній правочин* (наприклад, про складання заповіту) та ін.; *перепиняти / перепинити* (*злочин, зловживання*, наприклад у Конституції України 1996 р., ст. 29: «У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його *перепинити*...») — до рос. *пресекать / пресечь*, оскільки досі пропоновані українські відповідники *припиняти / припинити* не акцентують уваги на тому, що виконавцем даної дії є не сам суб'єкт правопорушення, а, навпаки, інші особи щодо нього; *освідувати* (у судово-медичній, технічній експертизах) — до рос. *освидетельствовать* (замість пропонованих досі *оглядати / оглянути*), у пошуках адекватного українського відповідника до якого пропонували також *опосвідчувати / опосвідчити* (Б. Кінаш: ЛУ, 17.04.1997; УРСНТ, УРРУС, Герас., 153); *забиття* або *забий* (*головного мозку, стопи* і т. ін.; «застосовувати при *забиттях / забоях*» — з інструкцій до медичних препаратів; див. також: УРРУС, СУМ-20; пор. *забий* — до рос. *ушиб*, наприклад, у РУС-37) у значенні «ушкодження від удару, поштовху, падіння» — до рос. *ушиб* (РУС-68 виділяв у семантичній структурі цього російського слова тільки значення «удар» і «забите місце», не покриваючи повністю, таким чином, весь його семантичний діапазон); *забийна рана* — до рос. *ушибленая рана*.

2.3. Це тенденція (безперечно, потужніша за своїми виявами від двох попередніх, у всякому разі значно помітніша), що стимулюється потребами нормативно-стилістичного характеру, які видаються важливими й актуальними для певних кіл мовного соціуму (нові мовні позначення при цьому пропонуються на заміну вже наявних в УЛМ). У її межах групуються явища, які більшою мірою, ніж попередні, зумовлюються чинниками суб'єктивнішого характеру в сприйнятті різних суспільних кіл і тому можуть ще відмінніше сприйматися в суспільстві загалом, — це варіювання в пошуках не просто семантичної або стилістичної адекватності, «правильності», а й більшої «українськості» того чи того з варіантів. Це виникнення або посилення варіантності за рахунок актуалізації одиниць, що їх вважають (правильно або ні із суто мовознавчого погляду в різних конкретних випадках — це вже окреме питання) питомішими і взагалі прийнятнішими для української мови, — варіантів слів і варіювання назв, варіантів словоформ, словотвірних типів, граматичних категорій, синтаксичних конструкцій, окремих звуків і, відповідно, літер.

Так, на фонетичному рівні¹² й, відповідно, у написанні це, зокрема, варіювання звуків / літер *z / x, z / r, i / u* в іншомовних словах (перший з цих варіантів відбиває норми до 1990 р. або й сучасної «офіційної» УЛМ, а другий — новозапроваджені або запроваджені в мовній практиці, але не санкціоновані норми), особливо у власних назвах, наприклад: *zigzag / zigzag, Хемінгуей / Гемінгвей, Аристотель / Аристотель*; варіантність з гіатусом і епентетичним [j]: *інтерв'юер / інтерв'юер*, у новому запозиченні *ріелтор / ріелтор*. Але особливо слід відзначити регуляризацію випадків застосування характерної для української мови евфонічної варіантності прийменників *в / у* й, відповідно, префіксів *в- / у-* та сполучників *і / ї*. Це, безперечно, позитивний аспект відзначеного явища, який, проте, нерідко перетворюється на свою протилежність, призводячи до простого механічного варіювання цих одиниць залежно тільки від їхньої позиції в звуковому потоці і, як наслідок, до: а) непослідовності й неоднаковості у відтворенні найменувань, що особливо небажано для власних назв: *Європейський банк реконструкції і (ї, та) розвитку*; б) порушення вже усталеної традиції відсутності в певних випадках таких чергувань, наприклад: *вплив / уплив, уодноамітнювати / водноамітнювати*; в) ігнорування семантичного моменту (при певному зіставленні та протиставленні назв поєднаних понять тут має бути, звичайно, тільки «і»); це зауваження стосується й запровадження такого ж механічного чергування лексичних синонімів — єднальних сполучників *і / та*), наприклад: «— Цього разу ми вирішили зробити акцент на чорному і білому кольорах, що символізують полярні поняття — чоловіче *та* жіноче, війну і мир, світло й темряву. Така графіка в народному костюмі є дуже незвичною» (ВК, 21.10.2015, с. 24). У ряді випадків відбулося закріплення в нормативних джерелах (СУМ-20) давно вже наявного в живій мові розширення акцентуаційної варіантності — подвійного (*зручний, завершити* та ін.) і навіть потрійного (*затішній*) наголошування слів. Поряд з варіантами прислівника *передусім / передовсім* поширюється варіант *передбвсім*.

У морфології¹³ відбулося розширення варіантності в межах як граматичних категорій (наприклад, в іменниках — розширення функціонування варіантів жін. р. *зал / зала, хід / хода: урочиста, жалобна*, навіть *хресна хода, генезис / генеза, оазис / оаза, Євангеліє / Євангелія*, поява варіантності *есе, сер. р. / есей*, чол. р.), так і словозміни (наприклад, у формах місц. в. іменників чол. р. з основою на *г, к, х: на рингу / ринзі, у Мозамбіку / Мозамбіці* і под.). Після запровадження в УП-90 (с. 91) форм дробових числівників *дві треті, три п'яті* і т. д. (з другим компонентом у формі наз. в.) замість доти нормативних форм *дві третіх* і т. д. (з род. в.) у мовній практиці виникла дуже небажана варіантність, оскільки далеко не всі прийняли таке нововведення і продовжують використовувати попередні форми.

У парах таких історично давніших і новіших словозмінних та слотовірних варіантів (синонімів), як *десяти / десятьох* і т. д. (форми непрямих відмінків кількісних числівників), *ні... ні / ані... ані* (сполучники), *ніж / аніж, однак / од-*

¹² Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) // Мовознавство. — 2016. — № 2. — С. 15–44.

¹³ Див. докладніше: Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника) // Мовознавство. — 2005. — № 3–4. — С. 85–104; Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах іменних граматичних категорій) // Мовознавство. — 2006. — № 1. — С. 44–61.

наче, крім / окрім (нерідко з наголошуванням *окрім*), лише / лишень, у вжитку активізуються саме вторинні варіанти. Активізація відзначених словотвірних варіантів відбувається й у мові книжних стилів — незважаючи ні на семантичні, ні на стилістичні особливості цих одиниць (так, варіанти *ані, аніж* цілком обгрунтовано подаються в словниках як підсилювальні до *ні, ніж*; варіанти *одначе, окрім* СУМ-11, СУМ-2012 подають як розмовні; для *лишень* така стилістична кваліфікація в цих словниках чомусь відсутня, але, наприклад, РУС-68, РУС-03 зовсім не наводять цього варіанта серед відповідників до рос. *лишь*).

Стала ще помітнішою варіантність синтаксичних конструкцій, наприклад у прийменниково-іменникових конструкціях: «Вихід у місто» / «Вихід до міста» (написи на станціях метро, у підземних переходах на вокзалах різних міст), *в / на еміграції*; у предикативних конструкціях: *Це / це є (то є)...* («*Це є* “Вікна”» — слова ведучого популярної інформаційної телепрограми в 90-х роках на її початку); пор. з принциповим наполяганням саме на останньому з цих варіантів: «От тільки українське Слово — *то є* (саме так, за українською системою синтаксису) для декого своєрідний алерген» (Лариса Мороз. Звикайте! — ЛУ, 9.10.1997, с. 7). У зворотах на позначення часу в загальноукраїнському публічному мовному просторі поряд з конструкціями, спільними з російською мовою, частіше, ніж досі, вживаються й конструкції, спільні з польською мовою, на зразок *без десяти / за десять третя, десять хвилин на другу / по першій*. Орієнтуючись на нормативні часові конструкції з прийменником *о (об)*, наприклад *о третій годині* і под. (а не *в три години*), деякі ефірні ЗМІ стали поширювати їх і на звороти зі словом *хвилина*: *о п'ятій хвилині на першу* (т/к НТН, «Вчасно», 1.04.2005), *об одній хвилині на сьому* (т/к СТБ, перекладний д/ф «Дні, які потрясли світ», 20.08.2005), «*Це буде о шостій годині сорок третій хвилині*» (т/к «Ера», Новини, 2.06.2005: ведучий).

Значну варіантність у мовній практиці демонструє функціонування конструкцій з прийменником *по* і конструкцій з тими прийменниками, що вживаються — відповідно до норми або й усупереч їй — для його заміни. Наприклад, поряд з явно позанормативними конструкціями з *по*, замість яких мають уживатися відповідні нормативні конструкції з іншими прийменниками, на зразок «Про діяльність Кабінету Міністрів України щодо погашення заборгованості *по* заробітній платі працівникам вугільної промисловості України» (постанова Верховної Ради України: ГУ, 2.07.1998), «погашення боргів *по* зарплатні» (КВ, 3.07.1998), «заборгованість *по* зарплаті, *по* платежах та зборах до бюджету» (МГ, 15.07.1997), «заборгованість *по* зарплатах і пенсіях» (ВК, 08.1998), «заборгованість *по* заробітній платі і пенсіям» (УС, 10.07.1997), — це також варіанти з прийменниками *за*: «борги *за* внутрішніми та зовнішніми запозиченнями», «виплати *за* основним боргом», *з (із, зі)*: «Про невідкладні заходи щодо погашення заборгованості з виплати заробітної плати, грошового забезпечення, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат на 1998 рік» (постанова Кабінету Міністрів України від 21.04.1998 р.), «борги *із* заробітної платні» (КВ, 3.07.1998), «заборгованість з виплат пенсій, *із* заробітної плати» (ВЗ, 9.07.1997), *щодо*: «заборгованість *щодо* зарплатні» (КВ, 19.09.1997), «...на сьогодні заборгованість *щодо* зарплати та пенсій сягає кількох місяців» (В. Кремень. — Д, 16.09.1998), *в (у)*: «заборгованість у зарплаті» (ГУ, 19.07.1997). Нерідко таке варіювання спостерігається в межах одного контексту, наприклад: «Заборгованість держбюджету *із* зарплат та пенсій працівникам охорони здоров'я повністю погашено, однак заборгованість *по* консолідованому бюджету зберігається» (Тиждень, 1997, № 30). Досить поширені також такі варіантні ряди: «відсотки (проценти) *по* вкладах / на вклади / закладами / із вкладів», «дисертація *зі* спеціальності / *за* спеціальністю “українська мова”»; поряд з двома вже наявними варіантами з *ініціативи* і *за ініціативою (кого-чого)* з'являється ще й третій, контамінований — *за ініціативи*.

Досить інтенсивно розвивається варіантність найменувань у лексичному складі й на рівні словотворення. Так, у радіоголошеннях на залізничних вокзалах лунає то *поїзд*, то *потяг*; відбулася активізація у вжитку ще двох дублетів до слова *переговори* — *перемови*, *перемовини*; відновлено у вжитку варіанти *данці* (ч. *данець*, ж. *данка*), *данський* — у конкуренції з *датчани*, *датський* (СУМ-20 подає *датчани* вже з відсиленням до *данці*); до рос. *командировочное удостоверение* в різних джерелах, на бланках різних установ можна побачити *посвідчення про відрядження*, *посвідка про відрядження*, *відрядне посвідчення*, *відрядна посвідка*; до рос. *подъёмные*, мн. (про гроші) — крім прийнятого в попередній період *підйомні* (РУС-68, РУСНТ-94), також *виїзні*, *подорожні*, *кошти на переїзд*, *гроші на переїзд*; зокрема, як нормотворче «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм¹⁴: *квиток* — *квиткар* (поряд з усталеним досі *білетер*), *прізвище* — *однопрізвищник* (поряд з уже усталеним *однофамілець*) і т. ін. Після активізації у вжитку іменника *шпиталь* (у конкуренції з *госпіталь*) з'явилися дієслова — конкуренти до *госпіталізувати* (недок. і док.) — *шпиталізувати* (недок. і док.), *шпиталювати* (недок. і док.), *ушпиталювати* / *ушпиталити*; крім уже усталеного дієслова *стандартизувати* (недок. і док.), уже виникли *застандартизувати* (док.), *стандартувати* / *застандартувати* і *устандартувати* (ПУТ-2004, 75, ПУТ-2002, 6). Цілком слушно не приймаючи пропоновані нормативними словниками відповідники до рос. *ныряльщик* — *нирець* і *пірнач* (РУС-68, РУС-03), мовна практика утворила варіант *пірнальщик*.

У лексиці та словотворенні досить показовими також є такі випадки, як:

– у загальному руслі тенденції до уникання дієприкметникових форм на *-чий*: рос. *ведущий* (у техніці, будівництві тощо — *колесо* і т. ін.) — укр. (крім активно критикованої тепер, але не менш активно вживаної й досі одиниці ще радянського часу *ведучий*, наприклад: РУСНТ-98) також *повідний*, *погоновий*, *тяговий*¹⁵; *тяговий* (*тяговий гвинт*), *рушійний*, *повідний* (*повідні колеса*); *водійний*, *відничий*, *водильний*, *водівний*; *проводійний*, *проводильний*, *погонівний* (*погоновий*, *тягловий*, *руховий* та ін.); рос. *несущий* (*поверхність*, *стена* і т. ін.) — укр., крім *несучий* (РУСНТ-98), також *носійний*, *несівний*, *несний*, ...-*носій*, *тримний*, *тримальний* («У будинку зруйновані *тримальні* конструкції»: УТ-1, Новини, 8.02.2010), *утримувальний*, *підтримковий*, *несний*, *несівний*, *тримний*, ...-*носій*¹⁶ (див. також: *Зубков*); у конкуренції з субстантиватом *віруючий* активізувалися в ужитку (переважно у мн.) іменники *вірні*, *віряни*, *вірники*; у конкуренції з *наступаючий* у вітальних побажаннях на зразок «З *наступаючим* [святом (Новим роком і т. ін.)]!» активізувалися звороти «З *прийдепнім* святом (прийдепніми святами)!»; «З *наступним* святом!» та ін.;

– у межах тенденції до уникання іменників на *-щик*¹⁷: рос. *гонщик* — укр., крім давно вже вживаного *гонщик*, також *перегонник* / *перегінник*, *перегонець*, а в складних іменниках ще й *-гонець* (*автогонець* і под.);

– у межах тенденції до уникання іменників на *-(ов)к-а* / *-(ів)к-а*¹⁸: рос. *упаковка* (у предметному значенні) — укр., крім *упаковка*, також *упакування* (СУМ-11 подавав це слово, хоч і з відсиленням до *упаковка*, але в радянський час воно практично не вживалося), *упаковання*, *паквання*, *пакбвання*;

– рос. *держатель* (*акцій* і т. ін., а також у композитах *балансодержатель*, *фондодержатель* і под.) — укр. давніше рекомендовані *власник*, *держальник*, *держатель*, *-держець* (*позикодержець*, *чекодержець*: СДМ-30, РУС-68, РУСКар.) і новіші — *утримувач* (*утримувач*

¹⁴ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.). — К., 2015. — С. 211–214.

¹⁵ Козирський В., Шендеровський В. Корчі радянськомовного словникарства. За мову, термінологію і ще дещо. — К., 2000. — С. 12.

¹⁶ Там же. — С. 14.

¹⁷ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі... — С. 120–124.

¹⁸ Там же. — С. 128–134.

цінних паперів, балансоутримувач, позикоутримувач та ін.: УРРУС, РУАСПТ); *тримач* (векселетримач, чекотримач і под., але балансоутримувач: ЗВФЕС; «тримач картки киянина»: К. Городенська. — Укр. мова, 2016, № 4); *зберігач* та деякі ін.;

– рос. *масло* (технічне) — укр. *масло* (широковживане в радянський час, як, зрештою, й тепер) і назви на його заміну [рідинне] *мастило*, *олива* (наприклад: Зубков; навіть у мові документів уже є *авіаційні оливи*, *оливостанція*, *олія* (пор. п. *olej*)¹⁹: «Старий паротяг на пероні пітніє, / Аж летється із нього маснюща олія» (Іван Малкович. Улюблені вірші. — К., 1994; з перекладу вірша Юліана Тувіма);

– рос. *неустойка* — укр., крім *неустойка*, також *недотримка* (УРРУС, УРСНТ; пор. ще в СДМ-30: рос. *неустойка 2* у значенні пені — укр. *недодержка*), *штраф* (РУСКар., РУС-03), *забезпечка* (ЗВФЕС);

– рос. *пылесос* — укр. *пилосмок* (з кінця 20-х — початку 30-х років: Ізюмов; у сучасних джерелах: УРРУС), *пилосос* (назва, яка прийшла з російської мови на зміну попередній і досі лишається основним варіантом: РУС-37, РУС-68, СУМ-11, УРСНТ та ін.), *порохотяг* (поширюється з мовної практики Галичини), *пилотяг* (СУМ-2012), *пилосос*, *пилотяг* (РУС-03), *пилосос*, *пилосмоктувач* (УРСНТ-98);

– рос. *соковижималка* — укр., крім поки що основного у вжитку *соковижималка* (РУС-68, СУМ-11, УРСНТ-98), також *сокодавилька* (РУСКар.), *соковитискач* (*соковижималка*, *сокодавилька*, *соковитискач*: РУС-03; *соковитискач*, *соковижималка*: СУМ-2012; «Соковитискач робить з фруктів місиво». — ВЗ, 23.07.2010), *сокодавильниця* (*соковитискач*, *сокодавильниця* — УРРУС), *соковичавлювач* (УТ-1, 1.05.2012, з реклами), *сокоробка* («Цікаво, що замість такого слова, як красиве *сокоробка*, в Україні вживають кальку з російської мови — *соковижималка* — довге і некрасиве»: Дмитро Нитченко. — ЛУ, 11.02.1993, с. 6);

– рос. *энергосбережение* (*теплосбережение* і под.) — укр. *енергозбереження*, а також *енергозберігання*, з іншою словотвірною мотивацією, але також з варіантами: *енергоощадність*, *енергоощадливість*, *енергоощадження*, *енергозоощадження*, *енергозоощаджування*; у відповідних прикметниках: рос. *энергосберегающий* — укр. *енергозберігаючий* (СУМ-20 подає цей варіант з позначкою «рідко»), але це можна пояснити тільки нормативними настановами словника, оскільки в самій мовній практиці він поки що значно переважає за вживаністю всі інші варіанти: див., наприклад, у пошуковій інтернет-системі Google), *енергозберігальний*, *енергозберігальний*, *енергоощадний*, *енергоощадливий* (СУМ-20; у телепрограмі про перехід на новий тип електричного освітлення: *енергозберігальне освітлення*, *енергоощадні лампи*. — 5 т/к, 6.09.2009).

У загальному руслі тенденції до уникання конструкцій з прийменником *по* на відповідних сторінках газет у колонках розв'язування кросвордів поряд з ustalеними досі написами «*По горизонталі*» й «*По вертикалі*» (їх, звичайно, вживають і досі, що цілком виправдано, — див.: УС, 5.02.1998; Е, 13.07.2000) стали вживати написи «*За горизонталлю*» й «*За вертикаллю*» (УШ, 27.07.2000), «*Горизонтально*» й «*Вертикально*» (ГПУ, 23.04.2013; ВЗ, 27.08.2015, 23.08.2016), «*Зліва праворуч*» і «*Згори донизу*» (УМ, 21.07.2004; тс. 2000), «*Поземо*» (пор. п. *pozimoto*) й «*Доземо*» (Е, 10.08.2000).

Нерідко варіантність, таким чином, не обмежується одним, двома або навіть трьома варіантами, а розвивається далі. Так, одним з таких проблемних випадків (одним із «злочасних» слів у сучасній мовній практиці — об'єктом експериментувань у пошуках відповідної нормативної форми) стало *г(х)ельсі(у)н[к]ський* (наприклад: «Гельсинський інститут Росії та Східної Європи» — КВ, 5.12.1997) — одне слово в шістьох варіантах, а якщо взяти до уваги ще й гіперкоректну заміну тут *г* на *г*, що також трапляється в практиці, або, наприклад, форму *гельсінгський* (Слово і час, 1994, № 2, с. 107), таких варіантів стає ще більше. Трохи менше варіантів засвідчує твірний іменник *Г(Х)ельсі(у)нкі(у)*, пор., на-

¹⁹ Див., наприклад: *Перхач В.* Про засади відродження та розвитку української науково-технічної мови // Науково-технічне слово. — Л., 1993. — № 1. — С. 88.

приклад, у тому самому матеріалі одного номера тієї самої газети: «Український комітет “Гельсінки-90”», «комітет “Хельсінки-90”» (Час, 9.04.1998). За нормами до 1990 р., це були форми *Хельсінкі, хельсінський*; за УП-90/93 (так само в ОСУМ-94, УОС-09), має бути *Гельсінкі, гельсінський* (хоча, наприклад, подання в ОСУМ-99 форми *гельсінський* відбиває сумніви укладачів академічного орфографічного словника щодо наявності / відсутності в цьому слові факту спрощення приголосних).

У спостерігача за подібними численними випадками множення дублетних рядів може, безперечно, складатися враження якогось нестримного й навіть бездумного їх творення. Так, поряд з трьома ще попередніми дублетами до рос. *благотворительный* — *добродійний, добротинний, благодійний* — стали чомусь уживати ще й *благочинний* (це, безперечно, не продовження семантичного розвитку вже наявного *благочинний*, уживаного в релігійній сфері, а контамінована форма з компонентів попередніх варіантів): «*Благочинна акція УПЦ Київського патріархату*» (ЛУ, 12.12.1996), «*Західноукраїнський благочинний фонд ЕТІ відзначив осіб, які торік зробили найбільше для позитивного іміджу України*» (УК, 29.07.1997), «*Мало хто із журналістів чи якихось благочинних організацій звертають увагу на голодуючих*» (УМ, 1.08.2001, с. 3), «*благочинний концерт*» (ВЗ, 15.01.2015, с. 2), *акція благочинності*; відповідно — й на позначення осіб: *добродійник, добротинець, добротинник, благодійник, благочинник* (СУМ-20), *благочинець*. У функції шанобливого звертання, поряд з уже наявною варіантністю попереднього часу, закріпленою в нормативних словниках (наприклад: РУС-68, СУМ-11): *вельмишановний, високошановний, високоповажний, високоповажаний* (СУМ-11) і *високоповажаний* (РУС-68) — словники (СУМ-20) тепер фіксують також *вельмиповажний, глибокоповажний* («*Глибокоповажний Олександр Олександровичу!*»: з листа групи українських письменників до Голови Верховної Ради України О. Мороза. — ЛУ, 14.08.1997), а також *високодостойний*; крім цього, в мовній практиці вживають *глибокоповажаний, глибокошановний*. Поряд з уже наявними варіантами *достроковий* і *дотерміновий* з'являється *дочасний*: «*дочасні вибори*» і т. ін. На переконання частини українських термінологів, у значенні «*дефініція*» слід уживати не *визначення*, а *означення* і навіть, на думку деяких з них, не *означення*, а *виозначення* (ПУТ-2000, с. 46).

2.4. У загальному руслі переходу від церковнослов'янської та російської традицій до по-різному реалізуваної українізації богослужбової мови відбулося посилення варіантності (збільшення кількості варіантів або увиразнення частотності їхнього функціонування) у межах конфесійного дискурсу / дискурсів (поряд з давно вже наявною варіантністю мовних одиниць у розмежуванні світських і конфесійного дискурсів: *вірити* — *вірувати*, в іменах святих і діячів християнської церкви: *Андрей, Василій, Миколай*, у народних назвах церковних свят: *на Пётра й Пávла*):

а) біблійних імен, засвоєних свого часу в церковнослов'янській традиції, наприклад: *Іоаким / Йоаким / Яким, Іов / Йов, Матфей / Матфій / Матвій* та ін., але особливо *Іоанн / Іоан / Йоанн / Йоан / Іван* — *Іоан Хреститель, Іван Златоуст* (у межах одного матеріалу: УС, 18.01.2001, с. 2), *Іоанн Золотоустий, Іван Хреститель* (на одній сторінці газети, але в різних авторів: Е, 21.08.1999, с. 14а), *о. Іоан* (МУ, 5.06.1997, с. 2), *Йоан Богослов* (Роман Іваничук. — ЛУ, 30.10.1997); у відтворенні канонічного імені одного з останніх і особливо відомого в Україні Папи Римського (пор. іт. *Giovanni Paolo II*, п. *Jan Paweł II*, англ. *John Paul II*, ісп. *Juan Pablo II* і т. д.): *Іоанн Павло II* (з написанням окремо,

а не через дефіс: ГУ, 4.01.1997; УС, 11.09.1997), *Іоан Павло II* (УС, 9.11.2000), *Йоан Павло II* (УТ-1, УТН, 24.08.2005; т/к ТВі, «Сьогодні», 30.09.2013), *Іван Павло II* (УС, 6.06.1996; УТ-1, УТН, 25.12.1996; УР-1, Новини, 4.07.2000; ВЗ, 25.07.2000). Під час його візиту до України 2001 р. у перекладних матеріалах, що поширювалися з Ватикану, була форма *Йоан Павло II* (*Йоан* — очевидно, згідно з перекладом Святого Письма І. Хоменком), але в офіційних матеріалах у самій Україні, як видається, переважала форма *Іван Павло II* (наприклад, у спеціальній поштової марці, випущеній напередодні візиту в травні 2001 р.: «Візит Папи Римського *Івана-Павла II* в Україну» — з дефісним написанням; *Іван* — очевидно, згідно з перекладом Святого Письма І. Огієнком)²⁰;

б) номінацій різних понять, титулувань, усталених зворотів релігійної сфери: (Старий, Новий) *Завіт / Заповіт* (СУМ-20); *блаженніший / блаженніший, святіший / святіший* та ін. (у титулуваннях осіб найвищого церковного сану); конкуренція церковнослов'янizmів, що продовжують використовуватися в мові, з одного боку, УПЦ (Московського, меншою мірою Київського патріархатів), а з другого, — УГКЦ, та їхніх українізованих відповідників, в усталених зворотах: *Христос рождається! / народжується!*; *Многая літа!* (у рубриці привітань з ювілеями: Е, 27.07.2004; УС, 21.02.2002), *На многая і благая літа!* (УТ-1, «Вікно в Америку», 9.09.2000) — *Многії літа!*, *На многії літа!*; «Хліб наш насущний...» — «Хліб наш щоденний...» (з молитви).

3. Обмеження / усунення попередньої варіантності. Це, з одного боку, різке зниження частотності вживання аж до витіснення за межі нормативного вжитку певної кількості лексичних і словотвірних повних синонімів, фонетичних і морфологічних варіантів слів, варіантів синтаксичних конструкцій (насамперед тих, що тією чи іншою мірою збігаються з відповідними одиницями сучасної російської мови) — як явище нормативно-стилістичного плану: *процент, кофе, учбовий, шестидесятник, банкрут, риск* — на користь відповідно *відсоток, кава, навчальний, шістдесятник, банкрут* (наприклад, у СУМ-20: *банкрут*, рідко *банкрот*), *ризик*; усунення подвійного наголошування: *апо́строф* (СУМ-11, ОСУМ-94, СУМ-20 та ін.) — *апо́строф* (УОС-09, СУМ-2012, УРРУС), *ко́ристь* (УРРУС) замість *ко́ристь*. У формах род. в. мн. іменників чол. р. на приголосний нормативні джерела санкціонували усунення варіантності на зразок *партизанів / партизан, солдатів / солдат* на користь першого з таких варіантів. З двох синонімічних конструкцій на позначення часу «Зараз *десята година / десять годин*» друга вже майже вийшла за межі нормативного слововжитку (утім, на позначення опівнічного часу ведучі теле- і радіограм усе ще можуть використовувати конструкції з кількісним числівником: «Зараз *нуль годин нуль хвилин*» — замість *нульова година*).

З другого боку, це тенденція до усунення варіантності найменувань як практично непотрібної, недоцільної або як неадекватної у змістовому плані, наприклад, до рос. *заём* — тільки *позика*, а до рос. *ссуда* — тільки *позичка* (УРРУС, ЗВФЕС; пор., наприклад, у РУС-68 до обох цих російських слів однаковий переклад *позика, позичка*; з однаковими тлумаченнями вони подані і в СУМ-11);

²⁰ Пор., з іншого боку, несприйняття такої українізації особових імен святих і діячів церкви: мають лишатися форми *Іоанн* (не *Іван*), *Андрей* (не *Андрій*) *Шептицький* і под. (*Русанівський В. М.* Як по-російському: *Андрей Бульба* чи *Андрій Бульба*, *Ефрем Гуска* чи *Охрим Гуска?* // Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»). — К., 1997. — С. 102–103); слід уживати *Іоанн* (не *Іван*) *Павло II* (*Т. Коць*. — Культура слова, 2001, вип. 57–58).

до рос. *доверенность* — тільки *довіреність* (діяти за довіреністю, генеральна довіреність і т. ін.: РУАСПТ, УРРУС, пор. так само ще в СДМ-30; словники попереднього періоду пропонували ніби більш «український» варіант — *доручення, довіреність*, однак це не абсолютні синоніми і, крім того, слово *довіреність* виступає в межах відповідного юридичного дискурсу в одному словотвірному гнізді з *довіритель* і *довірений*); до рос. *караульный* — тільки *вартовий*, а до рос. *часовой* — тільки *чатовий* (у Збройних силах України; у РУС-68 обидва ці російські слова перекладені майже однаково). До рос. *соискатель* замість кількох словотвірних кальок *пошукач, співпошукач, пошукувач* (пор. п. *poszukiwacz*, яке, однак, має інше значення), *пошуковувач, співшукач*, не фіксованих нормативними словниками, але достатньо поширених в останні десятиліття радянського періоду, особливо у вищій школі та в наукових колах, поступово усталився відповідник *здобувач*, похідний від дієслова *здобувати* (з орієнтуванням на вже наявний зворот «дисертація на здобуття наукового ступеня...»: РУС-68, СУМ-11), який співіснує з пропонуваним і до цього відповідником *претендент: здобувач (чого) / претендент (на що)* (РУС-92; УРРУС: *претендент на здобуття / здобувач наукового ступеня, претендент на громадянство*; РУС-03). Слова *здобувач, здобувачка* в цьому значенні вже подано в новому академічному тлумачному словнику (СУМ-20), хоча ще можуть уживатися й попередні відповідники, наприклад: «*пошуковувачі Шевченківської премії*» (УМ, 17.01.2013, с. 12).

4. Ширші наслідки впливу «вибуху варіантності» на загальний стан сучасної УЛМ. Проблема «перехідного періоду» у співіснуванні явищ мовної варіантності. Поряд з очевидними позитивними наслідками перегляду в загальних межах явища мовної варіантності багатьох досі вже усталених мовних норм у бік як дальшого наближення їх до національної специфіки української мови (національно-мовний аспект), так і досягнення більшої точності та стилістичної адекватності в найменуванні (номінативний і комунікативний аспекти) слід обов'язково мати на увазі — особливо в разі масового характеру варіювання мовних одиниць і назв, як це знову спостерігається в наш час, — і неминучі наслідки негативного характеру. Посилення варіантності, особливо її вже майже механічне нагромадження в багатьох випадках (нерідко з відомою тільки самим ініціаторам подібних нововведень стилістично-нормативною або, рідше, семантичною мотивацією), непослідовність подавання варіантів тих самих мовних одиниць у різних нормативних і довідкових джерелах, у підручниках і посібниках у поєднанні з досить значною тривалістю співіснування, очевидно, переважної більшості актуалізованих у сучасній мовній практиці варіантів і загрозою ніби нескінченності, перманентності цього процесу не може не спричинити труднощів у користуванні українською мовою, у її викладанні, вивченні (потреба в останньому, як відомо, тепер значно зросла, зокрема і з боку іноземців). Це породжує або посилює невпевненість мовців у своєму володінні «справжньою» українською мовою, спричиняє брак належного автоматизму в користуванні нею (тим більше за умови відсутності в сучасній мовній практиці достатньо авторитетних одночасно для різних категорій мовного соціуму нормативних видань, координаційних центрів). Як свідчить, наприклад, практика роботи над матеріалами двомовних газет, український варіант важче перекладати з російської мови, ніж російський варіант з української. Крім більш чи менш одночасної варіантності мовних одиниць, існує й, так би мовити, «діахронна» варіантність, але також у межах описуваного періоду (досить короткого, як для

розвитку мови) — неодноразове коригування відповідних норм для мовних одиниць того самого розряду. Це, зокрема, непослідовність і хитання в подаванні форм род. в. іменників чол. р. на приголосний у кожному новому виданні того чи іншого орфографічного словника — із загальною тенденцією до дедалі ширшого їх переведення з форми на -а / -я до форми на -у / -ю (пор., наприклад, від ОСУМ-94 до УОС-09).

Про доцільність і навіть необхідність не тільки толерування варіантності, але і її розширення на сучасному етапі розвитку УЛМ розмови найчастіше ведуться в загальному руслі обговорення проблем реформування українського правопису (у відповідних колах, зокрема, досить поширене твердження, що нині чинний правопис — це ще не «остаточний», а ніби як перехідний до «справжнього» українського правопису) і термінології української мови. Нерідко укладачі словників та автори мовних посібників свідомо чи несвідомо вводять читачів в оману, коли, зазначаючи в передмовах, що їхня праця ґрунтується на нормах чинного правопису, але з деякими «уточненнями», «суто практичними поправками», подають варіанти *газ* і *газ*, *інший* і *инший*.

Питання бажаності — небажаності (доцільності — недоцільності) варіантності слововжитку значно ускладнюється, природно, в тих сферах мовної комунікації, де особливо потрібні точність у найменуванні та автоматизм у користуванні номінативним апаратом, — у термінології та галузевих номенклатурах найменувань, у мові військових і спортивних команд, у наборі відповідних кліше в галузевих субмовах²¹, паралельне вживання в яких навіть цілком рівноправних з погляду загальнолітературної норми синонімів на зразок *устаткування* і *обладнання*, *одержувач* і *отримувач* не може не заважати їхньому нормальному функціонуванню.

Це питання в умовах сучасної мовної ситуації в Україні набуває додаткової специфіки у зв'язку з тим, що в розв'язання власне мовних проблем — проблем нормативної основи української мови в цілому, а не тільки її термінології — активно включилася частина термінологів-немовознавців. У принципі не заперечуючи ознаки безваріантності терміна як ідеалу будь-якої національної термінології, окремі фахівці й цілі авторські колективи та регіональні осередки українських термінологів виступають, однак, за доцільність або й, категоричніше, обов'язковість подавання синонімів і варіантів до українських термінів — як тимчасове, за їхніми словами, явище, зумовлене на нинішньому (ніби перехідному) етапі розвитку української мови потребами віднаходження оптимальних українських відповідників з тим, щоб потім сама мовна практика поступо-

²¹ Щодо необхідності диференційованого підходу в оцінці бажаності — небажаності явища варіантності до повсякденної і фахової мови пор., наприклад, епізод у спогадах Бориса Антоненка-Давидовича з його педагогічної практики під час українізації, коли він викладав українську мову працівникам міліції (оцінка цього явища — безперечно, наївна, але все одно досить показова — з боку звичайного мовця): «Це був один із найстаранніших моїх слухачів, добре знав правила української граматики й мав уже певний запас слів. Але застосувати практично українську мову — в нього ніяк не виходило. Одного разу після чергової лекції цей мільйонер сказав мені: — Очень трудно, товарищ лектор, говорить по-украински. — Чому? — спитав я. — Нет в этом языке твердости. — Цебто як? — не зрозумів я. — Да вот, взяли, к примеру, слово “обождите”: по-украински, вы сами нам говорили, можно сказать и “почекайте”, и “зачекайте”, и “підждіть”, и “постривайте”. Или взяли другое слово, “стой”: по-украински — “стій”, “стривай”, “не руш”... То ли дело по-русски: сказал “Стой!” — и никаких тебе испанцев!.. Нет, не подходит этот язык к милицейской службе!..» (Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях : Спогади. Невідомі твори. — К., 1999. — С. 275).

во розставляла все на свої місця. Так, якщо однією з вимог (див. п. 7.4.3) першого відповідного нормативного документа Держстандарту України було те, що «за наявності термінів-синонімів один з них стандартизують, а решту не дозволяють вживати для позначення певного поняття в документації з стандартизацією»²², то в наступних документах, що прийшли йому на зміну²³, це положення вже знято. Пор., наприклад, у виступі тодішнього заступника директора Українського науково-дослідного інституту стандартизації, сертифікації та інформатики Держстандарту України: «На етапі становлення (усе ще становлення? — О. Т.) стандартизованої термінології треба частіше запроваджувати терміни-синоніми, які дають змогу фахівцям певної галузі поступово звикати до нового терміна. ...Саме тому затверджено стандарти з синонімами скалькованих термінів: *підшипник* — *вальниця*, *установка* — *устава*, *з'єднання* — *злучення*. ...Час розсудить, і через декілька (?! — О. Т.) років можна буде відмовитись від більшості синонімів»²⁴; пор. також: «У наш час становлення і в нормування наукової і технічної термінології, повернення до активного вжитку вилученої чи забутої мовної спадщини, коли йде активний пошук оптимального співвідношення національних термінів, запозичень з інших мов та інтернаціоналізмів, треба засадничо закріпити потребу подавати в термінологічних словниках якнайбільше синонімів і варіантів із зазначенням тонкощів уживання і лексичної сполучуваності. Проблему переваги того чи того терміна розв'яже сама мова, оскільки вона є самоорганізуючою системою...»²⁵. Прихильники широкого залучення варіантності в українській частині перекладних словників, в українській термінології розуміють її обмеження тільки як «збіднення мови», наявність же низки синонімів — як обов'язкову передумову, з одного боку, віднаходження оптимального для української мови еквівалента, а з другого, — точності перекладу. Найпоплідніші прихильники такого підходу вважають, що навіть використання ремарок «невиправдано звужує сферу застосування того чи іншого терміна, примусово впорядковуючи та уніфікуючи терміносистеми»²⁶, і, нарешті, фокусують своє бачення проблематики термінологічної варіантності в досить романтичному висновку: «Позаяк автори органічно не

²² Основні положення та порядок розробки стандартів на терміни та визначення : КНД 50-011-93. — К. : Держстандарт, 1993. — 33 с. Погляд щодо небажаності використання дублетів у науковій термінології достатньою мірою, звичайно, представлений у середовищі вітчизняних термінологів і тепер, пор., наприклад: «Набуття Україною державної самостійності, здавалося б, мало активізувати нормотвірну діяльність у цій ділянці. Та, на жаль, вийшло навпаки: кожен почав займатися термінотворенням, спираючись або на власний мовний досвід, або на свої уподобання та інтуїцію. Результат не забарився: сьогодні синонімія, тобто паралельне використання двох і більше слів для означення того самого поняття, стала звичним явищем в українській правничій термінології. Про однастайне вживання термінів годі вже й говорити»; і далі: «Особливістю новоствореного словника ... є те, що з метою усунення синонімії на означення одного поняття пропонується тільки один термін, найбільш точний за змістом та природний за формою» (*Головатий С.*, президент Української правничої фундації. Українська правнича термінологія. Якою їй бути? // РУАСПТ. — С. 4, 6); див. також: *Отейда Й., Швайка О.* Словесна оболонка суті (на шляху до унормування наукової термінології) // Вісн. НАН України. — 1997. — № 11-12. — С. 39.

²³ Див.: Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення : ДСТУ 3966-2000. — К. : Держстандарт, 2000. — 32 с.; Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення : ДСТУ 3966-2009. — К. : Держспоживстандарт України, 2009. — 35 с.

²⁴ *Юзьків Я.* Науково-технічна мова: проблеми старі й нові // УК, 28.09.1996.

²⁵ *Кочера О., Непійвода Н.* Про засади укладання двомовних перекладних термінологічних словників // Українська термінологія і сучасність. — К., 1997. — С. 31.

²⁶ *Козирський В., Шендеровський В.* Корчі... — С. 30, 36, 37.

сприймають будь-яких зокільних втручань до ества науки та її мови, то й словник цей жадною мірою не змагає до “нормативності”²⁷ і сам читач має обирати «найвиразніший властиво Український варіант» (КШ, с. 6).

Зіставляючи в цьому плані, наприклад, один із сучасних словників ділової мови та аналогічний за жанром словник 20-х років, в актив другому навіть деякі мовознавці заносять використання не тільки дублетних, а й різноманітних неточних відповідників до слова оригіналу, не кажучи вже про їхній стилістичний статус (головне при цьому — демонструвати синонімічне багатство української мови)²⁷: так, у першому словнику до рос. *выгода* подано тільки укр. *вигода*, тоді як у другому — укр. *зиск, користь, бариш, вигода*, хоча *зиск* — це, скоріше, рос. *прибыль, користь* — рос. *польза*, а *бариш* — узагалі слово не ділового стилю.

Оскільки такі пропозиції висувають і реалізують переважно в тих сферах функціонування термінології, де українська мова є мовою, на яку робиться переклад, і, отже, завжди є можливість звіритися з відповідником із іншої мови як «орієнтиром» (зокрема, в перекладних словниках, у створюваних у 90-і роки українськомовних державних стандартах на терміни і визначення), тут не виникає помітних труднощів комунікативного характеру. Складніше, звичайно, стоїть справа з користуванням таким синонімічним набором термінів не тільки в практичній роботі, а й у тих словниках та інших довідниках, де українська мова є першою або єдиною, коли з’являється небезпека неоднозначності розуміння слова. Пор., наприклад, у сучасних назвах деяких спеціальностей (див.: Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2006 р. № 1719): «обслуговування та ремонт *устаткування підприємств торгівлі і громадського харчування*» і «обслуговування та ремонт *обладнання металургійних підприємств*», «монтаж і експлуатація *електроустаткування підприємств і цивільних споруд*» і «монтаж і обслуговування *електрообладнання аеропортів*» і под. (про подібні випадки див. також вище в офіційно затверджених назвах професій: п. 2.1).

Загалом не заперечуючи доцільності на теперішньому етапі розвитку української термінології подавання в певних випадках у довідкових виданнях варіантності одиниць, слід, як видається, водночас мати на увазі, що: а) це має бути не правило, а виняток (тільки щодо тих одиниць, до яких в українській мові справді були / є свої, питоміші синоніми або які достатньо виразно виявляють наявність ознак мовної «чужорідності»); б) це має бути не механічний набір варіантів, зокрема взятих із словників кінця ХІХ — першої третини ХХ ст., коли роль лексикографа або термінолога фактично зводиться тепер до функції збирача мовних фактів (читач, мов, сам розбереться, а мовна практика внесе свої корективи), а відбиття свідомої позиції автора (з обов’язковими і зрозумілими семантичними та стилістичними коментарями); в) у разі, коли прийнятних варіантів є, на думку автора, більше, ніж два, решту варто подавати в окремому, довідковому, відділі словникової статті. Що ж до випадків регулярних фонетичних чергувань за критерієм милозвучності, то в текстах наукового та офіційно-ділового стилів — на-

²⁷ Масенко Л. Загублений скарб // В. Підмогильний, Є. Плужник. Російсько-український фразеологічний словник. — К., 1993. — С. 10–11. Тенденція до нагромадження українських відповідників до слів російського реєстру широко простежується і в інших статтях цього словника, наприклад: рос. *барыш* — укр. *бариш, зиск, прибуток, користь, надбійжка*; рос. *болеть* — укр. *боліти, недужати, нездужати, хорувати, хоріти, слабувати*.

віль у разі наявності такої варіантності в загальнолітературній традиції — їх варто уникати (незалежно від їхнього звукового оточення): має бути, наприклад, тільки *втома металів, поріг втоми, зброя масового ураження, зерноуловлювач, теорія імовірності* (так само, як для власних назв — без варіантів на зразок *Вкраїна, Йван*). Це зніме також проблему подавання таких фонетичних варіантів в алфавітних словопоказчиках.

Прихильники бачення УЛМ як мови з широкою варіантністю можуть розуміти це або ніби як позачасово, або ж з обмеженням певними часовими рамками. Щодо першого з цих поглядів пор., наприклад, такі твердження: «Є суперечка, як правильно — “Добрий день!” чи “Доброго дня!”». Дехто намагається довести тільки один варіант. Насправді правильні обидва. Що більше варіантів, то багатша мова» (Г. Голосовська, доцент кафедри української мови Національного університету «Кієво-Могилянська академія». — ГПУ, 12.04.2013, с. 12; див. також про подібне розуміння явища варіантності в УЛМ на початку статті). У таких обставинах з’являється навіть ніби як новий жанр орфографічного словника — «зведений» (із застереженням, що «це не документ, що нормалізує сучасне слововживання»: ВЗОС, с. V, хоча завдання орфографічного словника якраз і полягає в унормовуванні писемної практики суспільства), у реєстрі якого подано, зокрема, як цілком рівноправні з нормативного погляду різноманітні фонетичні та морфологічні варіанти слова та словотвірні синоніми, зафіксовані в інших словниках та в мовній практиці, на зразок *Гранادا* — *Гранادا* (хоча, наприклад, тільки *Гетеборг* і тільки *Геттінген*), *продаж*, чол. р. і *продажа*, жін. р., *електропривід* — *електропривод* (ВЗОС). Другий із цих підходів характеризує звичайно позиції прихильників ширшого чи вужчого відродження норм УЛМ 20-х років і поєднання їх з нормами сучасної «офіційної» літературної мови, для чого слід передбачити — як вимушене тимчасове явище — певний перехідний період функціонування літературної мови з наявністю широкої варіантності структурних одиниць та їх написання. Наприклад: «Єдине, на чому я наполягав би, — з остаточною редакцією правопису, попри все, поспішати не варто. На певному перехідному етапі доцільно було б допустити багато варіантність написання окремих слів (щоб нікого не карали за помилки). А там життя покаже, чи справді перейде в широку мовну практику оте *любови й Атена* (замість установлених декретами 30-х *любові й Афїна*)»²⁸; «Вихід можна вбачати, очевидно, у тимчасовому паралельному використанні обох традицій із перспективою вибору єдиної норми після апробації варіантів (у термінології. — *О. Т.*) у науковому обігу», «Боязнь варіативності й розмивання норм у даному разі є безпідставними (у тексті саме так: у мн. — *О. Т.*)»²⁹. Такий перехідний період можуть визначати конкретніше — певною кількістю років: від двох-трьох або «кількох» (див., наприклад, вище у статті Я. Юзькова) до десяти. Наприклад, щодо реформування правопису: «...нові елементи передбачено вводити упродовж тривалого часу — не менше десяти років»³⁰; щодо термінології: «...протягом років, може, 10 слід дотримуватися повного лібералізму у фаховій називницькій слівні (у термінології.— *О. Т.*), аби практика наукова усталила додатне й відкинула зайве» (В. Козирський, В. Шендеровський. — Час, 28.08.1997, с. 11).

²⁸ *Стріха М.* Про мову, й не тільки : Відкритий лист до академіка Петра Толочка // ГУ, 7.06.2002.

²⁹ *Масенко Л.* Мова і суспільство : Постколоніальний вимір. — К., 2004. — С. 88, 91.

³⁰ *Німчук В.* Проект змін в українському правописі // Мовознавство : Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгресу українців. — К., 2002. — С. 16.

Розходження в поглядах щодо цього свідчать про те, що питання конкретних строків, які мають бути відведені для паралельного функціонування в мовній практиці тих чи інших виявів варіантності з тим, щоб згодом можна було визначити нормативний статус того чи іншого з таких варіантів, ніхто поки що не ставив на науково обґрунтовану основу, їх називають фактично навмання.

5. Підсумкові зауваження. Підсумовуючи розгляд явища широкого функціонування варіантності в сучасній мовній практиці, слід ще раз привернути увагу до таких, зокрема, моментів.

5.1. Якщо варіантність, що виникає в тих чи інших конкретних випадках слововжитку / словотворення як наслідок семантичних або стилістичних коригувань до наявних мовних одиниць, загалом нормально сприймається в мовній практиці (так само, як і звуження варіантності з цих же міркувань), то посилення варіантності як масове явище на різних мовних рівнях і в правописі унаслідок активізації дії відповідних прескриптивно-пуристичних тенденцій сприймається далеко не так однозначно в різних колах мовного соціуму й може мати не тільки позитивні, а й негативні наслідки для нормального функціонування УЛМ.

5.2. Усупереч певним романтичним поглядам на УЛМ як мову з «широкими» рамками нормативності³¹, у тому числі й варіантності, слід, безперечно, визнати, що в міру свого унормування літературна мова обов'язково передбачає й поступове обмеження варіантності, так що варіантність не можна трактувати як постійну й тим більше як «питому» ознаку УЛМ (за наявності семантично і стилістично не диференційованих варіантів здебільшого виникають запитання — причому не лише від «учня», а й від «учителя» — не тільки «А як краще?», а й збентежено: «А як же правильно?!»).

5.3. Що ж до розширення варіантності як тимчасового явища для певного перехідного періоду в розвитку УЛМ, зокрема й для її сучасного етапу, то, усвідомлюючи неминучість такого періоду для тих чи інших конкретних виявів варіантності мовних одиниць або їх написання, важко спрогнозувати його результативність у широкому масштабі — щодо варіативності двох чи навіть більше конкурентних мовних систем. Незважаючи на привабливість і демократизм подібних пропозицій, запровадження такого нібито перехідного періоду в умовах сьогоdnішнього українського суспільства ледве чи здатне буде забезпечити належний рівень мовної стабільності, необхідний для нормального функціонування літературної мови, оскільки:

а) перехідний період, про доцільність запровадження якого тепер говорять особливо в плані реформування правопису — з посиланням, зокрема, на недавній досвід німецькомовних країн³², устанавлюють не для відстежування конкуренції між варіантами, а для поступового звикання суспільства до нових уже обраних фахівцями варіантів;

³¹ Сьогодні, звичайно, вже не можна серйозно сприймати характеристики української мови, що їх могли висловлювати ще сто років тому, причому навіть люди з безперечним симпатизуванням їй, на зразок: «Шевченко закоханий в красу української мови, її словесну розкіш, чудову співучість, невичерпний гумор, в її вільність від всякої граматичної неволі (! — О. Т.) ...» (*Луначарський А. В. Великий народний поет (Тарас Шевченко) // Луначарський А. В. Про літературу. — К., 1960. — С. 617*).

³² Пор. також пропозицію щодо запровадження перехідного періоду («наприклад, три роки») для впровадження в мовну практику нової редакції російського правопису (реформа, що так і не відбулася у зв'язку з масовими протестами): *Свод правил русского правописания. Орфография. Пунктуация: Проект. — М., 2000. — С. 392*.

б) що ж до встановлення конкретної тривалості такого перехідного періоду, то, як засвідчує мовна практика в Україні вже часів незалежності, протягом ось уже майже 30 років — тобто часу, значно більшого, ніж пропонувані для цього «кілька» або навіть 10 років, — хвиля варіантності у функціонуванні різних мовних одиниць і явищ не спадає. Цього не відбулося ще навіть у використанні букви г — одного з основних, так би мовити, завоювань нині чинного правопису й водночас, здавалося б, порівняно нескладного кроку в реформуванні УЛМ³³: досі ще не всі друковані видання спромоглися на такий крок, а в тих, де це зроблено, нерідко спостерігається багато відступів від правописних норм;

в) «відпускати» нормативний корпус УЛМ у «вільне плавання» для «саморегулювання» різних виявів її варіантності не можна, адже вона ще не зовсім усталилася як уже «самоорганізована система», оскільки в ній ще недостатньо діє чинник «природного добору» через неповну соціальну базу її функціонування; трактування різних аспектів її нормативності нерідко здійснюється з політизуванням — не завжди слухними звинуваченнями в «зросійщенні», «спольщенні» тощо, а в сучасних умовах, з одного боку, явно недостатнього впливу державних механізмів на мовну політику в країні, а з другого, — порівняно слабкого вияву відповідних моральних імперативів у свідомості самого мовного соціуму регулювання її нормативної бази не повністю витримується навіть у державному секторі.

Отже, без належного контролю, у тому числі й самоконтролю з боку членів мовного соціуму, існує загроза того, що посилення варіантності в УЛМ як масове явище може ставати ще одним бар'єром на шляху не тільки її поширення як органічного знаряддя мислення і спілкування принаймні для більшості етнічного українського населення країни, її утвердження як знаряддя єднання нації, а й до встановлення звичайних контактів у межах мовного колективу³⁴. Звичайно, мовна практика породжує все нові й нові факти варіантності, що цілком природно для будь-якої літературної мови, але, по-перше, це все-таки не має ставати масовим і тим більше ніби перманентним явищем (як це спостерігається, наприклад, у мовній практиці української західної діаспори) і, по-друге, конкуренція між тими чи іншими варіантами має все ж якось завершуватися на користь одного з них.

³³ На початку використання цієї відновленої в українській графіці літери пропонувалося встановити строк (наприклад, 5 років), протягом якого написання г замість ґ не буде вважатися грубою помилкою (*Німчук В. В.* Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія ґ // *Мовознавство*.— 1991.— № 3.— С. 21), але й дотепер, наприклад, у газеті «Експрес» її чомусь не поспішають запроваджувати, довго вона була відсутня в газеті «День» і т. ін.

³⁴ Пор., наприклад: «Нормативні мовні вимоги являють собою, як відомо, просто угоду, конвенцію про однакову поведінку. Дотримуючись спільних мовних норм, люди, що розмовляють однією мовою, досягають кращого взаєморозуміння. Їхньої уваги не відвертають, їх не дратують незвичні для них самих, а отже, не відразу зрозумілі або взагалі не зрозумілі слова та вислови співрозмовника. Більше того. Людина, що говорить точно так, як ми, і сприймається не як чужак, але як свій» (*Мирославский И. Г.* Низкие истины об унижающем обмане // *Знамя*.— 1998.— № 8.— С. 193).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

а) словники, правопис:

- Андрус. — Українсько-англійський словник / Ukrainian-English Dictionary / Compiled by С. Н. Andrusyshen and J. N. Krett.— Saskatoon, 1990.— 1163 р. (перше вид.— 1955 р.).
- ВЗОС — Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Гол. ред. В. Т. Бусел.— К., 2004.— 253 с.
- Герас. — *Герасименко О. І.* Тлумачний та російсько-український словник з судової медицини.— Донецьк, 1999.— 294 с.
- Голоск. — *Голоскевич Г.* Правописний словник. — Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів, 1994.— Вид. 12.— 461 с. (перше вид.— 1929 р.).
- ЗВФЕС — *Загородній А. Г., Возняк Г. Л.* Фінансово-економічний словник.— К., 2007.— 1072 с.
- Зубков — *Зубков М. Г.* Новий російсько-український політехнічний словник.— Х., 2005.— 900 с.
- Ізюмов — *Ізюмов О.* Російсько-український словник.— Х. ; К., 1930.— 903 с.
- КШ — *Козирський В., Шендеровський В.* Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики.— К., 1996.— 936 с.
- ОСУМ-75 — Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пещак, В. М. Русанівський.— К., 1975.— 856 с.
- ОСУМ-94 — Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко.— К., 1994.— 864 с.
- ОСУМ-99 — Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко.— К., 1999.— 989 с.
- ПУТ-2000 — Проблеми української термінології (Вісн. ун-ту «Львівська політехніка», 2000, 2002, 2004 рр.).
- ПУТ-2002
- ПУТ-2002
- ПУТ-2004
- РУАСПТ — Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології : Труднощі терміновживання / Укл.: С. Воробйова, Ю. Зайцев, Н. Соломашенко.— К., 1994.— 555 с.
- РУСКар. — *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики.— К., 1998.— 712 с.
- РУС-37 — Російсько-український словник.— К., 1937.— 890 с.
- РУС-48 — Російсько-український словник.— М., 1948.— 800 с.
- РУС-68 — Російсько-український словник : В 3 т.— К., 1968.
- РУС-92 — Російсько-український словник для ділових людей / Укл.: О. О. Тараненко, В. М. Брицин.— К., 1992.— 214 с.
- РУС-03 — Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка.— К., 2003.— 1424 с.
- РУС-4 — Російсько-український словник : В 4 т.— К., 2011–2014.
- РУСНТ-94 — Російсько-український словник наукової термінології : Суспільні науки.— К., 1994.— 600 с.
- РУСНТ-96 — Російсько-український словник наукової термінології : Біологія. Хімія. Медицина.— К., 1996.— 661 с.
- РУСНТ-98 — Російсько-український словник наукової термінології : Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос.— К., 1998.— 890 с.
- СДМ-30 — Словник ділової мови / Укл.: М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страпкевич.— Х. ; К., 1930.— 248 с.
- СУМ-11 — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- СУМ-20 — Словник української мови : У 20 т.— К., 2010–2015.— Т. 1–6.
- СУМ-2012 — Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок.— К., 2012.— 1317 с.
- УОС-09 — Український орфографічний словнику.— 9-е вид., переробл. і доповн. / За ред. В. Г. Скляренка.— К., 2009.— 1011 с.
- УП-28 — Український правопис.— Х., 1928.— 97 с.
- УП-60 — Український правопис.— К., 1960.— 272 с.

- УП-90 — Український правопис.— К., 1990.— 240 с.
УП-93 — Український правопис.— К., 1993.— 238 с.
УП-99 — Український правопис: Проект найновішої редакції.— К., 1999.— 340 с.
УРРУС — Українсько-російський і російсько-український словник : Сфера ділового і професійного спілкування / Укл.: В. М. Бріцин, О. О. Тараненко.— К., 2011— 551 с.
УРСНТ — Українсько-російський словник наукової термінології / За ред. Л. О. Симоненко.— К., 2004.— 416 с.

б) засоби масової інформації:

ВЗ — «Високий Замок» (м. Львів); ВК — «Вечірній Київ»; ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; ЗВУ — «За вільну Україну» (м. Львів); Е — «Експрес» (м. Львів); КВ — «Київські відомості»; Кр. — «Критика» (часопис); ЛУ — «Літературна Україна»; МГ — «Молода Галичина» (м. Львів); МУ — «Молодь України»; П — «Поступ» (м. Львів); Сл. Пр. — «Слово Просвіти»; Суб. п. — «Суботня пошта» (м. Львів); УК — «Урядовий кур'єр»; УМ — «Україна молода»; УР-1 — Українське радіо (Перший канал); УС — «Українське слово»; УТ-1 — Українське телебачення (Перший канал); УУ — «Урок української» (журнал); УШ — «Український шлях» (м. Львів);

в) інші скорочення:

т/к — телеканал; т/с — телесеріал; СТН — «Служба телевізійних новин» (телепрограма); ТСН — «Телевізійна служба новин» (телепрограма).

О. О. TARANENKO

INTENSIFICATION OF CHANGES IN LINGUISTIC VARIATION IN STANDARD UKRAINIAN OF THE MODERN PERIOD (the end of 20th c. and the beginning of the 21st c.)

The author focuses on the intensive changes, occurring within the phenomenon of variation in the Ukrainian language of the modern period — the variations of linguistic units of different levels and the variation of naming by means of synonyms that provide both for the widening of this phenomenon, as well as, though more seldom, for its narrowing. A sophisticated complex of sociolinguistic and prescriptive factors underlies the processes.

Key words: the contemporary Ukrainian standard language, the phenomenon of language variation, «variation explosion», purism.